

7 Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы, №1(67), 2019

References:

1. Uäliev N. *Frazeologia және тiлдiк норма*. Алматы 1998, 128б
2. Maslova V. A. *М 31 Lingvokülturologia: Ucheb. posobie dlä stud. vyssh. ucheb*,
3. Mankeeva J.A. *Mädeni leksikanyñ ülttyq sipaty*. Алматы, 1991, 272 б.
4. Joldyūly T. *Şyğarmalarynyñ tolyq jinağy*, 2- kitap, 271- bet
5. Joldyūly T. *Şyğarmalarynyñ tolyq jinağy*, 1- kitap, 481 bet
6. Syzdyq R. *Abai және qazaqtyñ ülttyq ädebi tili*. А., Arys 2004.
7. *Habarşy «Filologia ғылымдары» seriesy*, №1(67), 2019

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.10>

¹Ильясова Н., ²Абилдаева А.

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ: АНТРОПОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада адамзаттың болмысын айқындайтын тілдік фактілердің бірі сөйлеу мәдениеті екені көрсетіледі. Сөйлеу мәдениеті тіл мен әлеуметтік орта, тіл мен психология, тіл мен прагматика аясында зерделенеді. Нәтижесінде сөйлеу мәдениеті адамның тұлғалық мәдениетін, адамгершілік қасиетін, тілдік білімін айқындайтын кешенді құбылыс ретінде танылады. Сөйлеу мәдениетіне антрополингвистикалық талдау жасаудың түрлері ұсынылады. Шаршы топ (көпшілік) алдында сөйлеу заңдылықтары сөйлеу мәдениетінің қоғамдық-әлеуметтік аспектісіне жатқызылса, сөйлеу барысындағы адамның адамгершілігін, парасатын, психологиялық қарым-қатынасын айқындайтын тілдік заңдылықтар психолінгвистикалық аспектіге жатады. Әдеби тілдік норманы игеріп, дұрыс сөйлеу мен сауатты жазу заңдылықтары сөйлеу мәдениетінің прагматикалық аспектісі аясында қарастырылады. Антрополингвистикалық талдау жасауға дискурс, функционалды грамматика, когнитивті прагматика, әдеби тіл нормалары заңдылықтары арқау болады.

Түйін сөздер: тұлға, антропология, психология, сөйлеу, мәдениет, прагматика, этика, артефакт, орфография, орфоэпия

¹Ilyassova N., ²Abildayeva A.

Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

CULTURE OF SPEECH: ANTROPOLINGUISTIC ANALYSES

Abstract

The research work is dealt with the culture of speech. Culture of speech is identified by language of speech, social surrounding, language and psychology, language and pragmatics. As a result of culture of speech, personal culture, human quality, linguistic knowledge of a person is realized. Several types of antropolinguistic analyses are mentioned. Public speech (in auditorium, in crowd) shows the social aspect of communicative, linguistic norms and humans morality in speaking expresses wisdom and psycholinguistic aspect of speaker. Literary norm, functional grammar, cognitive pragmatics, literary language are thoroughly explained.

Keywords: personality, anthropology, speech, culture, pragmatics, ethics, artefact, orthography and orthoepy

¹Ильясова Н., ²Абилдаева А.

^{1,2}Казахский Национальный педагогический университет им.Абая,
Алматы, Казахстан

КУЛЬТУРА РЕЧИ: АНТРОПОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье речевое изложение мысли, являющееся одним из инструментариев языка, рассматривается как определяющий фактор человеческого бытийствования. Культура речевого изложения рассматривается через призму применения языка в социальной среде, психологии а также в сфере прагматики. В результате, культура речевого изложения определяется как некое комплексное явление, которое является детерминирующим фактором в формировании личности человека, моральных качеств, а также языкового знания индивидуума. Правила выступления перед аудиторией относятся к социо-общественному аспекту речевого изложения мысли; тогда как такие качества как воспитанность и человечность, которые проявляются в ходе разговора, относятся к психолингвистическому аспекту речи. Овладения нормами литературной речи и правописание рассматриваются в аспекте прагматической культуры речевого изложения. Для антропологического анализа используются: дискурс, функциональная грамматика а также нормы литературной речи.

Ключевые слова: личность, антропология, психология, речь, культура, прагматика, этика, артефакт, орфография, орфоэпия

Кіріспе. Адамның айтатын ойы, ниеті тіл дыбыстарының тіркесімі, тізбегі арқылы сөйлеуге айналады. Бұл – адамзаттың табиғатына тән құбылыс. Адамдардың қоғамдасып, әлеуметтік ортаға бейімделуі барысында сөйлеу процесі дамып, жетіліп отырады. Оған сөйлеудің мәдениетті айқындайтын көрсеткішке айналуы дәлел. Қазіргі таңда сөйлеу мәдениеті лингвистика ғылымының парадигмалық шеңберінен шығып, «адам факторын» айқындайтын ғылым салаларымен өзара байланыстырылып, кешенді түрде зерттеуді қажет етеді. Себебі сөйлеу мәдениеті – тек тілші немесе филолог мамандардың меншігіндегі нәрсе емес, қоғамның барлық саласында өмір сүретін әрбір адамның өміріне қажетті аса маңызды фактор. Әрбір адам балабақшадан бастап қоғамның барлық саласында ауызша және жазбаша формада тілдік қатынасқа түседі. Тілдік қатынас барысында сөйлеу мәдениеті заңдылықтарын игеру – аса өзекті мәселе. Біріншіден, адамның тұлғалық мәдениетін, білімін, мінез-құлқын, адамгершілік қасиетін айқындайды; екіншіден, эстетикалық талғамын, шешендігін, логикалық пайымын көрсетеді; үшіншіден, ғасырлар бойы ұлттық құндылықтарды сақтаған тілдің табиғатын сақтауды, құрметтеуді зерделейді. Бұл әрбір адамның бойынан көрініс табатын құбылыс болып табылады. Сондықтан сөйлеу мәдениетін зерттеудің орталығын “адам” деп алып, оның сөйлеуі арқылы мәдениетті айқындауға болатынына көз жеткіземіз. Сөйлеу мәдениеті адамның мәдени болмысын айқындайтын құбылыс екенін дәлелдеуге тіл арқылы адам факторын айқындайтын антропологикалық талдау арқау болады. Антропологикалық талдау үшін Абайдың алтыншы қара сөзі, М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы, Қыз Жібек лиро-эпостық жыры, Қ.Жұмаділовтың «Соңғы көш» романы, Әсет Найманбеттың Кемпірбаймен қоштасу өлеңі дереккөз ретінде пайдаланылды.

Әдістеме. Сөйлеу мәдениетіне антропологикалық талдау жасау үшін адаммен байланысты айқындалатын тіл – психология – әлеумет – прагматика төрт тағанына негізделген ғылыми зерттеулер мен тұжырымдар басшылыққа алынады. Адамның танымдық және практикалық қызметін айқындайтын теориялық ілімдер сөйлеу мәдениеті аясында жүйеленіп, оның ұтымды жақтарын құрастыратын әдістер қолданылады. Философиялық, жалпы-ғылыми және жеке-ғылыми әдіснамада қолданылып жүрген әмбебап әдістер, жалпы-ғылыми ғылыми танымға ортақ жүйелілік, модельдеу, құрылымдық-функционалдық талдау, ықтималдылық әдістер, жеке ғылыми танымға ортақ, атап айтқанда, лингвистика ғылымына тән тілдік бірліктерді интерпретациялау, орфографиялық, орфоэпиялық нормаларды анықтау, тілдік бірліктердің функционалдық қызметін айқындау т.б. сияқты көптеген әдістер пайдаланылды.

Сөйлеу мәдениетіне антропологикалық талдау жасау үшін танымдық-теориялық зерттеу жүргізіліп, кешенді әдістер жүзеге асырылды. Таным мен қоғамдық тәжірибенің әрі қарай дамуына

жол ашатын ойлау, сөйлеу формаларына қоғамдық-әлеуметтік, психологиялық, тілдік тұрғыда талдау жасалып, сөйлеу мәдениеті лингвофилософиялық тұрғыдан зерделенді. Тақырыпты зерттеу кезінде қолданылған әдістер теориялық және эмпирикалық зерттеудегі пәнаралық әдістерге жатады. Оның негізгі міндеттері ойлау, зерттеу, іздену, оқу, дамыту т.б. сияқты ғылыми танымдағы әмбебап әрекеттердің ғылыми білімді игеруде атқаратын қызметін жүзеге асыру, соның негізінде ғылыми білімді негіздеу болып табылады. Ғылыми тұжырымдар мен теориялардың қабылдану өлшемдерін талдау, ғылыми ойлауда қолданылатын категориялардың жүйесін зерттеу, жаратылыстану ғылымы мен мәдениеттану ғылымының айырым белгілерін анықтау сияқты жалпы ғылыми методологияның негізгі мәселелерін толық қамтиды.

Нәтижелер. Сөйлеу мәдениетіне антропологистикалық талдау жасаудың нәтижелері тіл ғылымы мен қоғамдық-әлеуметтік ғылымдардың, тіл ғылымы мен психология ғылымдарының, тіл ғылымы мен философия ғылымдарының өзара байланысты, сабақтас екенін көрсетеді. Аталған ғылымдардың барлығына ортақ нысан адам факторы болып табылады. Сондықтан оларды бір-бірімен өзара байланыста, сабақтастықта зерттеу заңдылық. Зерттеу нәтижелері қоғамдық-әлеуметтік ортадағы сөйлеу мәдениетіне тән заңдылықтарды, адамның психологиялық жан-дүниесіндегі қасиеттердің сөйлеу мәдениетіндегі көрінісін айқындайтын заңдылықтарды, адамның сөйлеу мәдениетіне тән лингвистикалық заңдылықтарды игеруіне мүмкіндік береді. Оған сөйлеу мәдениетіне антропологистикалық талдау жасаудың түрлері негіз болады. Сөйлеу мәдениетіне антропологистикалық талдау жасау өз ішінде былайша топтастырылды: 1. Қоғамдық-әлеуметтік тұрғыда талдау; 2. Психолінгвистикалық тұрғыда талдау; 3. Прагматикалық тұрғыда талдау.

Барлық қоғамдық салаларда шаршы топ алдында сөйлей білу заңдылықтары қоғамдық-әлеуметтік талдауда көрініс табады. Бұл талдауда экономикалық, саяси, идеологиялық т.б. дискурста түсу кезіндегі терминологияны дұрыс қолдану, нақты аргументке сүйену басты белгіге жатады. Психолінгвистикалық талдауда адамгершілік, ізеттілік, парасаттылық, тапқырлық т.б. сияқты психологиялық иірімге толы тілдік бірліктердің қолданысы мәдениетпен, таныммен байланысты зерделенеді. Прагматикалық талдауда әдеби тілдік норманы қолдану, тілдің орфографиялық, орфоэпиялық заңдылықтары басшылыққа алынып, олардың сөйлеу мәдениетіне ықпалы айқындалады.

Талқылау. Сөйлеу мәдениеті – адамдардың тіл арқылы қарым-қатынас жасауы барысында анықталатын қоғамдық-әлеуметтік құбылыс; адамның адамгершілік, парасаттылық, әдептілік қасиетін айқындайтын психолінгвистикалық құбылыс; әдеби тіл нормасына сай қолданыстан туындайтын таза лингвистикалық құбылыс.

Сөйлеу мәдениетінің мәнін ашатын осындай кешенді жүйенің тірегі, орталығы – адам. Адамның өзін-өзі зерттеуі антропология деп танылса [1, 115 б.], адамның өзін зерттейтін лингвистикалық саланың бірі – сөйлеу мәдениеті. Ғалым Б.Хасанұлы сөйлеуді “адамға ғана тән туа біткен қабілет”, - деген еді [2, 232 б.]. Осы қабілеттің дамып, жетілуі барысында адам мәдениетті игереді. Сондықтан сөйлеу мәдениеті антропологистикалық категория ретінде ерекшеленеді.

Сөйлеу мәдениетінің қоғамдық-әлеуметтік мәнін сөйлеушінің немесе пікіралысушылардың мүддесімен, сөйлеу жағдаятымен, көтерілген тақырыппен, білім дәрежесімен, әлеуметтік статусымен байланысты айқындауға болады. Дәлірек айтқанда, сөйлеушінің сөзінен қандай тақырыпты немесе мәселені көтергенін, оны тіл арқылы жеткізу шеберлігін, сөйлеген сөзінің қоғамға қаншалықты пайдалы екенін анықтай отырып, сөйлеушінің әлеуметтік тұлғасын танимыз. Ғалым, қайраткер, депутат, мұғалім, дәрігер, ақын, жазушы, президент, әкім, министр т.б. сияқты әлеуметтік статусқа ие болған немесе сол статусқа лайықты деңгейге жеткен сөйлеушілердің сөзінен олардың тұлғалық мәдениеті көрініс табады. Айтылған, жазылған сөз (сөйлеу) арқылы тұлғаның мәдениетін айқындайтын категорияларды сөйлеу мәдениетінің қоғамдық-әлеуметтік мәнін айқындайтын категориялар деп тануға болады. Бұл категорияның басты ерекшелігі мынада: сөйлеуші тек өзінің кәсібі аясында ғана емес, өмірдегі болып жатқан процесстер мен қатынастарға байланысты маңызы бар кез келген тақырыпта шешен, шебер сөйлеп, тілді ұтымды қолдана алуы керек. Осыған орай, сөйлеу мәдениетінің қоғамдық-әлеуметтік мәнін айқындайтын категорияларды эссе жаза білу және дискурс жасай алу заңдылықтары арқылы анықтауға болады. Эссе мен дискурста ортақ ұстанымдар – белгілі бір тақырыпқа қатысты өз пайымыңызды нақты аргументке, дәлелге сүйене отырып жеткізу. Қазақ халқы үшін бұл ғылыми жаңалық емес. Ұлы Абайдың қара сөздерінде эссе жанрының да, дискурстың та үлгісі тұнып тұр. Абайдың алтыншы қара сөзі “бірлік” тақырыбына арналған. Осы мәселенің шешімін, нәтижесін көрсету үшін қазақтың «өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік»

мақалын аргумент ретінде пайдаланады да өз пайымын баяндау, көркемдеу түрінде емес, қабылдаушымен оңашада ауызба-ауыз сөйлесу кезінде пайдаланатын ауызекі сөйлеу стилінде жеткізеді. Қабылдаушыға ой салатын “...Байлықтан не пайда, кедейліктен не залал?“, “ Ағайын құрымай мал іздеп не керек?”, “ Мұның қай жерінен бірлік шықты?”, “БІрыс алды – тірлік” дейді, ол қай тірлік? “Ол осы жан кеудеден шықпағандық па?” түрінде түрткі сұрақтар қойып, оған өзінің танымдық көзқарасы, ой-тұжырымдары арқылы жауап береді. Осы әдіс арқылы қазіргі қазақ қауымының мақалды дұрыс түсінбей жүргенін, кемшілігін мәдениетті түрде жеткізеді. “БІрыс алды – тірлік” дегенді “көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады” деп өзінің ойын, пайымын, көзқарасын бір-ақ ауыз сөзге сыйғызады.

Кеселді жалқау, қылжақбас,

Әзір тамақ, Әзір ас.

Сыртың- пысық, ішің – нас,

Артын ойлап ұялмас – деп, ондай адамдарды тірінің қатарына жатқызуға болмайтынын, одан да Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің артық екенін айтып, ойын қорытындылайды.

Дискурс та кез келген тақырып аясында жүзеге асырылады. Дискурстың ерекшелігі бір тақырып аясында бірнеше деректерді, аргументтерді пайдаланып, ортақ нәтиже шығара білу. Қазақты «көшпенділер» деп атайтыны белгілі. Қазақ үшін “көш”, “көшу” деген не? Осы сауалға Қыз Жібек лиро-эпостық жырындағы, Мұхар Әуезовтың “Абай жолы” роман-эпопеясындағы, Қ.Жұмаділовтың “Соңғы көш” романындағы т.б. аргументтерге сүйеніп, “көш” тақырыбына дискурстық талдау жасау арқылы жауап беруге болады. Қыз Жібек жырынан:

Қырық нарға жүк артып,

Қымқап зерлі кілемді,

Жүк үстіне жаптырған,

Қазыналы қырық нарға

Жібектен арқан тарттырған.

Әсемдіктің бәрін де,

Бұл жиһаннан арттырған,- деген тілдік қолданысты алсақ, “Абай жолы” роман-эпопеясынан “*Көктемде Шыңғыс асып, жайлауға көшу үлкен атаулыға, әсіресе, шаруа адамдар мен жоқ-жітікке соншалық ауыр, ұзақ бейнет көрінгенімен, балаларға сейіл сияқты. Абай да бұрынғы жылдар осы Көлқайнардан, сонау алыс, сырттағы Байқошқар өзеніне жеткенше он шақты көшіп баратын сапарды қызығы бітпес қан базардың көшкеніндей көретін.*

Биыл да көшу солай. Жолдағы белгілі қоныстар: Талдыбұлақ, Барлыбай, Қызылқайнар. Кей қонысқа таңертең кеп қона сала, кешке тағы көшеді. Үдере көшу. Кей қоныста бірді-екілі күн отырар-отырмастан кетеді: үлкен үйлер тігілмей – “ұраңқай”, “абылайша”, “жаппа”, “итарқа” деген неше түрлі кішкене, тар, аласа күркелер тігіледі...Қыс пен көктем, күздеуде бір-бірінен алыс жүретін ауылдар осы сапарда қоныс жағдайымен әлдеқайдан түйісіп, қым-қуат араласып қонысады. Адамдары, малдары, күркелері де қосылып бір ауылдан бір ауылды айырып та болмайды.

Өзеге жеңіл болса да, осылайша болған көшу қойшы, қозышы, жылқышыларға аса бір тынымсыз бейнет, масыл күндер болды. Біреудің жылқысына көш аттар, саяқ-сандырақтар кетіп қалған. Біреудің қойына бір ауылдың қозысы жамыраған. Қой мен қой араласып шатасып кеткен. Осындай қарбаласта “бармақ басты, көз қысты” боп, талай момынның тоқты- торымы сотқар ауылдардың жемі болып жүреді” деген үзінділер, ал “Соңғы көш” романынан «Екі желбауын қосып, шаңырақты қыдырпай нық ұста... е, солай. Ал, шаңырақты қай жаққа әперуді білесің бе? Бері мұнда әкел, ел көшетін жаққа... Әні-міне дегенше үйдің жүгі тең-тең болып буылып, қомдаулы көліктер де әкелінді. Нұрғазы, Бақтияр, Байжұмандай қарулы жігіттер сүйегі ауыр, жүгі мол Қанағат үйінің теңдерін шөгерілген түйенің үстіне дік-дік апарып қойып, бір-біріне «алдысың ба, артысың ба? деп алып, сонан соң белдеріне шалған арқанды шірене тартып жатыр. Естай ағаларын бүгін көргендей, таңырқап тұр. Қимылдарына көз ілеспейді, шапшаң да шалт қозғалыс... «Қазір жау келе жатыр екен» десе, сенесің. Бұлар да өз ісінің нағыз шеберлері. Егер күш-көлік сай болса, бір ауылдың жүгін бір сағатта артып болып, келген жауға жұрттын сипатып кететін азаматтар. Еркегі аттың жалында ұйықтап, әйелі түйенің қомында босанатын көшпенділер ұрпағы – міне, осылар” деген үзіндіні негіз етіп қазақ үшін көштің мәні неде екенін былайша түсіндіреміз:

КӨШ – қазақтың материалдық мәдениетін айқындайтын құндылық. Оған қырық нарға жүк арту, қымқап зерлі кілем жабу, жібектен арқан тарту т.б. дәлел.

КӨШ – балалар үшін кешті көңілді өткізіп асыр салатын сейіл.

КӨШ – қан базардың көшкеніндей қызығы бітпес он шақты рет көшу;

КӨШ – "ұраңқай", "абылайша", "жаппа", "итарқа" деген неше түрлі кішкене, тар, аласа күркелерге таңертең қонып, кешке көшу;

КӨШ – бір-бірінен алыс ауылдардың қым-қуат араласуы;

КӨШ – үлкендерге, әсіресе, шаруа адамдар мен жоқ-жітікке соншалықты ауыр бейнет;

КӨШ - қарбалас шақта бармақ басты көз қыстылықпен момындардың малын пайдаланып кетуші малқорда бықсық байлар мен бәле қуған атқамінерлердің қылмысын әшкерелейтін көрсеткіш;

КӨШ – ұлттық сананы, қарулы және шапшаң қимылды қазақ жігіттерін, аттың жалында ұйықтайтын ер азаматтар мен түйенің қомында босанатын мықты әйелді танытатын қазақтың болмысы. Бұл дискурстық құрылым қазақтың дәстүріне, өмір салтына қатысты ой-пікіріңізді сенімді түрде жеткізуге қызмет атқарады. Дәл осылайша, экономикаға қатысты ой-пікірін шебер жеткізу немесе экономикалық дискурс; саясатқа байланысты ой-пікірді шебер жеткізу немесе саяси дискурс; идеологияға байланысты ой-пікірді шебер жеткізу немесе идеологиялық дискурс түрінде талдау жасауға болады. Көрсетілген талдау түрлері адамдарды әлеуметтік тұрғыда қауымдастырып, ортақ мүддеге жетелеуді көздейді. Сөйлеу мәдениеті тұрғысынан қарастырғанда, мынадай талаптар қойылады: кез келген адам қоғамдық қатынастарда дұрыс сөйлеп, сауатты жаза білуі керек; айтатын ойын нақты аргументтермен дәлелдей алуы керек; қабылдаушының қызығушылығын оятып, оны сендіре алуы керек. Сонда ғана көздеген мақсатқа жетеді, нәтиже шығады.

Сөйлеу мәдениетін психолингвистикалық құбылыс ретінде танудың маңызы зор. Адамның ішкі жан-дүниесінің дамуының мәдени-тарихи теориясын жасап, оның негізін қалаған ғалым Л.С.Выготский сөйлеуге, оның негізгі белгілеріне ерекше назар аударған. Ғалым бала тілді игергеннен бастап, оның ішкі дамуы биологиялық (төменгі) фазадан әлеуметтік (жоғары) фазаға өтетінін, сонымен бірге, адамзаттың барлық рухани тәжірибесіне араласатынын, нәтижесінде адамдық немесе мәдени психикалық функциялары дамитынын айтады. Ойлауды сөйлеудің функциясы ретінде қарастырады [3]. Расында, адамның ішкі жан-дүниесі, психологиялық дамуы сөйлеген сөзінен көрініс табады. Соның негізінде сөйлеу мәдениетінің психолингвистикалық қырларын анықтай аламыз. Оны этикалық және артефактілік категория түрінде екіге бөлуге болады.

Этикалық категория Аристотель қалыптастырып кеткен мораль, ізгілік, адамгершілік, парасаттылық, сыпайылық т.б. сияқты адами қасиеттерді танудан тұрады. Сөйлеушінің айтқан немесе жазған сөздері арқылы осындай ізгі қасиеттерді зерделеу сөйлеу мәдениетіндегі этикалық категорияның мәнін ашады. Психолог ғалым А.В.Брушлинский сөйлеуді “мінез-құлықтың әлеуметтік механизмі” деп, сөз (речь) басқалардың мінез-құлқын реттеуге, біртіндеп адамдардың вербализацияланған мінез-құлқының қалыптасуына қызмет атқаратынын айтады. Оған әлеуметтік күштер әсер ететін, соның негізінде мінез-құлық жанамалық, еріктілік, парасаттылық сияқты адами қасиеттерге айналатынын көрсетеді [4, 1246.]. Қазақ халқында этикалық категорияны анықтайтын тілдік деректер өте көп. Тұжырымды Кемпірбай ақын ауырып жатқанда көңілін сұрауға келген Әсет ақынның сөзіне талдау жасау арқылы дәлелдейік:

Ассалаумағалейкум, нар Кемпірбай,
Науқасқа шипа берсін патша құдай,
Аспанға айнала ұшқан ақ сұңқарым,
Кез келіп жайған торға бопсың мұндай.
Науқасың меңдеу тартты дегеннен соң,
Жыладым бәйіт айтып үш күн ұдай,
Дауысым танымсың, атым – Әсет,
Мен келдім әдейі іздеп көңіл сұрай.
Япырау, жауап қатпай кеткенің бе,

Алашқа атың шыққан қыраным-ай! - дегенде моральдық, ізгілік қасиеттерді айқындауға қызмет атқаратын тілдік фактілер жетерлік. “Нар Кемпірбай”, “ақ сұңқарым”, “қыраным” деген қолданыстар – адамды аса құрметтей білудің көрсеткіші. Көрметтеудің ең жоғары бағасы. “Ақ сұңқарым”, “қыраным” деген қолданыстағы **-ым**, тәуелдік жалғауы иемдену, меншіктеу мағынасын емес, аса қатты жақсы көру, жанандай жақсы көруді білдіреді. “Үш күн ұдай бәйіт айтып жыладым” деген қолданыста қайғыдан-азаптан құтқарудың жолын іздеген адал ниет, шын тілек көрініс табады. “Қыраным-ай” дегендегі **-ай**, **япырау** шылауы басқаның қайғысын бөлісе алуды, өкінішті, мұңаюды білдірсе, «көңіл сұрау үшін әдейі іздеп келуі» парасаттылықты көрсетеді. Бұл тілдік фактілер басқа

үшін қайғыра білу, шын ниетімен жақсылық тілеу т.б. сияқты адами қасиеттерді көрсетеді. Сондықтан сөйлеу мәдениетінің үлгісін танытуда адамгершіліктің тұғырын айқындайтын этикалық категориялық мәні басым мәтін ретінде қарастырылады. Ендеше, сөйлеу мәдениетін психолінгвистикалық құбылыс ретінде танытуға қызмет атқаратын этикалық категорияны “сөйлеу арқылы мінез-құлықтың әлеуметтеніп, парасаттылық қасиетке ие болуы” деп танымыз.

Артефактілік категория халықтың мәдениетін, танымын айқындауға негіз болатын көне жазба мұралардан, ауыз әдебиеті мұраларынан, би-шешендердің даналық сөздерінен, жыраулардың арнаулары мен толғауларынан т.б. айқын көрініс табады. Әрекеттер мен қарым-қатынастар жүйесінің уақыт сынағынан өтіп, белгілі бір қауымдастыққа тән мәдениетті көрсететін фактілер артефакт деп танылады [5]. Ендеше, ғасырлар бойы сұрыпталып, жинақталып жүйеге түскен ұлттық дәстүр, салт-сана, әдет-ғұрыпты бойына жинап, ұлттық психологияны, ұлттық мәдениетті, ұлттық сананы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын халықтың рухани азығына айналған мәтіндерден артефактілік категориялар анықталады. Оларды этнотанымдық (этноментальды) мәтіндер деп атап, оның лингвокоммуникативтік ерекшелігін сөйлеуші қызметі тұрғысында былайша саралаған едік: «Этноментальды мәтіндерде сөйлеушінің қызметі жай ғана ақпарат жеткізу емес, оның алдында тыңдаушының болашағына бағдар беретін мақсаттық прагматика (прагматика-установка) міндеті тұрады» [6, 146.]. Артефактілік категорияны анықтауда «мақсаттық прагматика міндеті» ерекше қызмет атқарады. Соның бірі – психологиялық иірімге негізделген мақсаттық прагматика міндеті. Оның мәнісін былайша түсіндіруге болады: қазақ халқы – адамның ішкі сезіміне, жан-дүниесіне ерекше әсер ететін хабарды ешқашан тікелей жеткізбеуді мақсат еткен халық. Ғашықтық сезімін білдіру, тосыннан келген аса қуанышты немесе аса қайғылы хабарды білдіруде мақсатты прагматика міндетінің орны ерекше. Ғалым Г. Піралиева бұл құбылысты “қандай да бір қуанышты хабарды алдын-ала психологиялық дайындық жасап барып жеткізу тәсілі” деп атайды. Аталған тәсілдің эпостық жырларда кездесетін дәлелдеп, Алпамыс батырдың мал бағып жүрген шешесіне дуана болып келіп, өзінің тірі екенін жеткізуін, Қобыландының анасына бөгде кісі болып, хабарын алған соң ғана айтуын нақты мысалмен көрсетеді:

Жасы жеткен анамыз,

Жоқ па еді туған балаңыз?

Бұл жастарда қой бағып,

Келе ме, шеше, шамаңыз? [7, 167 б.]. Осы өлең жолындағы риторикалық сұраулы сөйлем, қаратпа сөз мақсатты прагматиканың міндетін айқындайды. Қолданылған риторикалық сұраулы сөйлем жауап алу мақсатындағы сөйлем емес, хабарлайтын мәселе бойынша қабылдаушыны алдын ала психологиялық тұрғыдан дайындап, ойына түрткі салу қызметін атқарып тұр. Ал “шеше” қаратпа сөзі оны әрі қарай нақтылап, оның көңіліне сенім ұялату мақсатын міндет етеді.

Сөйлеу мәдениетін прагматикалық мақсатта зерделеуге сауатты жазып, дұрыс сөйлеу заңдылықтарын игеру категориялары арқау болады. Сауатты жазу категориясы орфографиялық нормалардың, дұрыс сөйлеу категориясы орфоэпиялық нормалардың қолданылуынан көрініс табады.

Сөйлеу мәдениетінде екеуінің қызметі бірдей. Орфографиялық норма жазбаша сөйлеу мәдениетіне қызмет атқарса, орфоэпиялық норма ауызша сөйлеу мәдениетіне қызмет атқарады. Тілдің ауызша формасын да, жазбаша формасын да сөйлеумен байланыстыра қараудың маңызы зор. Ғалым С.Мырзабек жазудан гөрі айту әлдеқайда маңызды екенін; әрбір адам алдымен сөйлеуді үйренетінін, содан соң жазуға көшетінін; күнделікте өмірде адамның сөзді жазуынан гөрі айтуы, оқуынан гөрі тыңдауы көп орын алатынын; тіпті, үндемей ойлау, жазудың өзі дыбыстарды іштей айтумен байланысты екенін; ойдың өмір сүру формасы сөз болса, сөздің өмір сүру формасы дыбыс екенін, ал әріп сол дыбысқа берілген шартты таңба екенін айтады [8,4-5б.]. Ендеше, кез келген нәрсенің екі жағы болатыны сияқты жазба тіл мен ауызша тіл сөйлеудің екі жағы болып табылады. Оған психолог ғалым Б.М.Тепловтың сөйлеуді ауызша диалогтық сөйлеу, ауызша монологтық сөйлеу, жазба сөйлеу түрінде жіктегені де дәлел болады [9, 70 б.]. Адамның әрбір сөзді әдеби тілдегі жалпыға ортақ нормада жазуы мен айтуы сөйлеу мәдениетінің басты белгісіне жатады. Ортақ нормада жазу мен айтудың сөйлеу мәдениетімен байланысын анықтайтын тілдік фактілерге мыналар жатады: қабылдаушыға неғұрлым анық, айқын, түсінікті болуы үшін сөздерді фонетикалық, фонематикалық, морфологиялық принциптері негізінде сауатты жаза білу; сөздердің үнін, әуезін, сазын келтіріп дұрыс дыбыстау; айтылым барысында бір-бірімен «тіл табысып», үндесіп, үйлесіп жататын, сол үйлесімділік үшін сөздердің кейбіреулері бір-екі дыбысын «сындыруға», кейде тіпті

жоғалтуға дейін баратын қазақ тілінің ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи заңдылықтарын [10, 86] сақтау; стильдік нормаларды пайдалану.

Қорытынды. Сөйлеу мәдениетін антропологистикалық бағытта зерттеуде таза лингвистикалық заңдылықтарға тән категориялар, қоғамдық-әлеуметтік заңдылықтарға тән категориялар, адамның психологиялық жай-күйіне тән категориялар жан-жақты сараланып, оларды өзара интеграциялау арқылы кешенді зерттеу жүргізілді. Қазақ тіл білімінде сөйлеу мәдениеті негізінен, орфоэпиялық заңдылықтар аясында зерттеліп келеді. Айтылым барысында сөздерді дұрыс айтпау, оған мән бермеу сөйлеу мәдениетіне кері әсерін тигізетін құбылыс екені дәлелденген. Сөйлеу мәдениетін тек айтылым аясында ғана емес, адаммен байланысты барлық факторлармен байланыстырып кешенді түрде зерттеу аса маңызды мәселе. Өйткені сөйлеу мәдениеті – адамның тұлғалық мәдениетін, адамгершілік қасиетін, қарым-қатынас әдебін, тілді қолдану мүмкіндігін, жинақтап айтқанда, адамның рухани болмысын айқындайтын кешенді құбылыс. Сөйлеу мәдениеті – елдің елдігіне негіз болатын басты көрсеткіш. Сондықтан ұлттық мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа жетуіне де қызмет атқарады. Сөйлеу мәдениеті тілдің өз заңынан, табиғи болмысынан туындайтын антропологистикалық санатқа жатады. Сондықтан сөйлеу мәдениетіне сыртқы күштің әсерінен келген экстралингвистикалық факторлар кері әсерін тигізеді. Кеңес дәуіріндегі орыс тілінің қазақ тіліне ықпал етуінен қазақтың сөйлеу мәдениетіне кері әсерін тигізген көптеген факторлар қалыптасты. Оған сөздердің дыбысталуы мен жазылуы арасындағы кереғар қайшылықтардың орнауын, қазақ тілінде сөздер қалай жазылса солай оқылуын, өлең оқу, ән айту, телерадиодан хабар беру т.б. барысында әдеби тіл нормаларынан жөнсіз ауытқуға бой алдырған көптеген сөзқолданыстарды жатқызудың болады. Бұл – сөйлеу мәдениетінің мәнін айқындау үшін арнайы зерттеуді қажет ететін басты мәселелердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Клахкон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. – СПб., 1998 – 365 с.-книга
- 2 Хасанұлы Б. Махамбеттің тілдік тұлғасы // Әлеуметтік лингвистика және психолінгвистика сыр-сипаты: халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 230-235 бб.-ғылыми мақала
- 3 Выготский Л.С. Мышление и речь: сборник /Л.С. Выготский. – Москва: АСТ : Астрель, 2011. – 637 с.-.-книга
- 4 Брушлинский А.В. Ойлаудың мәдени-тарихи теориясы. Психология: адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық. “Ойлау теориялары: ізденістер, келелі мәселелер, перспективалар”. 9-том. жетекшісі акад. Ә.Н.Нысанбаев. –Алматы: Баспалар Үйі” АҚ, 2006. -464 б.- кітап
- 5 Грушевицкая Т. Г. Инкультурация и социализация // www.countries.ru /library/ intercult/ mkis.htm (дата обращения 09.12.2019)-Электрон.ресурс.
- 6 Ильясова Н.А. Этнотанымдық мәтіндердің лингвокоммуникативтік ерекшеліктері // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. № 4.(76)/2014. 10-16 б.- ғылыми мақала
- 7 Піралиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем).-Алматы. Алаш, 2003.-328 б.- Монография.
- 8 Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001.-320 б.- кітап
- 9 Теплов Б.М. Психология. УЧПЕДГИЗ, Москва, 1953.-121 с.- книга
- 10 Сыздық Р. 2000 Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) Астана: Елорда, 2000.-532 б.- кітап

References:

1. Klahkon K. Zerkalo dlä cheloveka. Vvedenie v antropologiu. – SPb., 1998 – 365 s.-kniga
2. Hasanuly B. Mahambettiñ tildik tülğasy // Äleumettik lingvistika jäne psiholingvistika syr-sipaty: halyqaralyq konferensia materialdary. – Almaty, 2003. – 230-235 bb.-ğylymi maqala
3. Vygotski L.S. Myşlenie i rech: sbornik /L.S. Vygotski. – Moskva: AST : Astrel, 2011. – 637 s.-.-kniga
4. Bruşlinski A.V. Oilaudyñ mädeni-tarihi teoriasy. Psihologia: adamzat aqyl-oıynyñ qazynasy. 10 tomdyq. “Oilau teorialary: izdenister, keleli mäseleler, perspektivalar”. 9-tom. jetekşisi akad. Ä.N.Nysanbaev. –Almaty: Baspalar Üi” AQ, 2006. -464 b.- kitap
5. Gruşeviskaia T. G. İnkülturasiya i sosializasiya // www.countries.ru /library/ intercult/ mkis.htm (data obraşenia 09.12.2019)-Elektron.resurs.

6. İläsova N.A. *Etnotanymdyq mätunderdiñ lingvokommunikativtik ereкselikteri // Qarağandy universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriasy. № 4.(76)/2014. 10-16 b.- ğylymi maqala*
7. Piraliyeva G. *Körkem prozadaғы psihologizmiñ keibir мәseleleri (tüis köru, beiverbaldy iшarattar, zattyq älem).-Almaty. Alaş, 2003.-328 b.- Monografia.*
8. Myrzabekten S. *Qazaq tiliniñ aitylym sözdiğı. – Almaty: «Sözdik-Slovär», 2001.-320 b.-kitap*
9. Teplov B.M. *Psihologia. UCHPEDGİZ, Moskva, 1953.-121 s.- kniga*
10. Syzdyq R. *2000 Qazaq tiliniñ anyqtaғыsy (emle, tynys belgileri, söz sazy) Astana: Elorda, 2000.-532 b.- kitap*

МРНТИ 16.00.00

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.11>

Әміржанова Н.¹

¹ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ГРАММАТОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСІНІКТЕРІ МЕН ПАРАМЕТРЛЕРІ

Аңдатпа

Грамматология – дәстүрлі тіл білімі саласы, ол әліпби әріптері мен сөйлеу дыбыстары арасындағы қатынасты белгілейді және зерттейді. Грамматология тіл білімінің саласы ретінде ертеректе пайда болған. Тіл білімімен қатар философиялық, мәні бар ерекше танымдық пән ретінде қарастырылады. Грамматологияға жазу мәдениетімен байланысты қарастырылады. Яғни жазу мен мәдениет тарихындағы қоғамды тануды қарастыратын ілім. Осымен байланысты мақалада грамматология саласына қатысты іргелі ұғымдар мен түсініктер, грамматологияға қатысты тілтанымдық терминдер сараланады. Графикалық лингвистика саласында қолданылатын көптеген терминдер түрлі семантикалық мазмұнға ие. Бұл лингвистикалық мектептің дәстүрін ұстануға байланысты. Осыған байланысты мақалада грамматологияға қатысты, графема, графика, орфография сияқты іргелі білімдер жүйесі өзара арақатынасы мен айырмашылықтары сараланады. Графика мен орфография салалары грамматологияның негізгі тілтанымдық аспектімен байланысты қарастырылатын ішкі бөкешектері. Себебі олар жазу мәселесіне тікелей қатысты. Бірақ екеуінің зерттеу нысаны да, қарастыратын объектілерінде де ерекшеліктер жоқ емес. Дегенмен, олар бірінсіз бірі болмайтын, ажырамас өзара тәуелді категориялар. Графика – жазудың таңбалану жүйесін реттейтін болса, орфография таңбаланған жазудың тұрақты қалпын қарастырады.

Түйін сөздер: грамматология, орфография, графема, графемика, фонема, фонология, жазу

*Amirzhanova N.*¹

¹ *Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Kazakhstan, Almaty*

BASIC CONCEPTS AND PARAMETERS OF KAZAKH GRAMMATOLOGY

Abstract

Grammarology is traditionally a field of linguistics that establishes and studies the relationship between the letters of the alphabet and the sounds of speech. Grammarology as a branch of linguistics appeared long ago, almost simultaneously with linguistics. Along with language education, it is considered as a philosophical, special cognitive discipline that has significance. The study of grammarology is related to the culture of writing words. That is, the doctrine that provides for the recognition of society in the history of writing and culture. In this regard, the article analyzes the fundamental concepts related to the field of grammarology, language terms related to grammarology. Many terms used in the field of graphic linguistics have different semantic content. This depends on the traditions of the linguistic school. In this regard, the article analyzes the relationship and differences between the system of fundamental knowledge as grapheme, graphics and spelling. Internal components like graphics and spelling are considered with the main language